

ELŻBIETA LOSKA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

REGULACJE ZGROMADZEŃ LUDOWYCH W SPRAWACH
SAKRALNYCH W REPUBLIKAŃSKIM RZYMIE

Celem artykułu jest przedstawienie niektórych regulacji prawnych dotyczących kwestii sakralnych w Rzymie republikańskim. Warto się zastanowić, jakie dokładnie zagadnienia były regulowane przez zgromadzenia ludowe, w jakich okolicznościach, kto był wnioskodawcą i jak były podejmowane decyzje. Kwestie sakralne na pierwszy rzut oka stanowić powinny domenę *ius divinum*, czy też *fas*, a nie prawa ludzkiego. Rzymianie widzieli jednak potrzebę wprowadzenia ich także w porządek *ius humanum*. Można założyć, że chodzi o te zagadnienia, w których występował „czynnik ludzki” – to ludzie przecież czcili bogów, ale i występowali przeciw ich nakazom. W obu tych przypadkach trzeba było zatem wprowadzić zasady dla ludzi prawem przez nich samych tworzonym.

Na początku należy ustalić, jakie zagadnienia objęte są nazwą „kwestie sakralne”. Nie jest to bowiem pojęcie dookreślone. Wydaje się, że należy do nich zaliczyć sprawy szeroko związane w republikańskim Rzymie ze sferą bóstw czy też *sacrum* – zarówno te dotyczące oddawania czci bóstwom, jak i obserwowania zsyłanych przez nie znaków, a także zachowywania *pax deorum*¹. Utrzymanie *pax deorum* mogło wynikać zarówno z działań ludzkich, takich jak składanie ofiar, obserwacja

¹ Por. *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1968, s.v. *sacrum* 3 i 4; J. SONDEL, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2009, s.v. *sacer* 1.

i stosowanie się do znaków zsyłanych przez bóstwa, jak i z karania osób naruszających sferę *sacrum*.

Orator Kwintylijan w swoim dziele *Institutio oratoria*² wyróżnił trzy rodzaje prawa: sakralne, publiczne i prywatne. Nieco odmiennie na to zagadnienie zapatrywał się jurysta Ulpian, w którego zachowanym w Digestach tekście to, co dotyczy spraw kultu oraz kapłanów, należało do prawa publicznego³.

Wśród współczesnych badaczy Marek Kuryłowicz wskazuje prawo sakralne jako najstarszą warstwę prawa i podkreślając silny w królestwie i wczesnej republice związek prawa z religią, nazywa je także prawem pontyfikalnym, gdyż leży w sferze działania kapłanów⁴.

Wiele regulacji prawa sakralnego wynikało na pewno z prawa zwyczajowego, można jednak odnaleźć w tekstach źródłowych także ślady działania urzędników i zgromadzeń ludowych w tym zakresie. Artykuł skupia się na działalności zgromadzeń ludowych, stąd brak odniesień do sprawy zakazania kultu Bacchusa, regulowanej w *SC de Bacchanalibus*. Oprócz tego najbardziej znane i wielokrotnie opisywane ustawy zostaną omówione w stopniu podstawowym, więcej miejsca poświęcone zostanie tym, które do tej pory nie cieszyły się dużym zainteresowaniem badaczy. Nie jest też celem artykułu dokładna analiza zawartości ustaw, ale przedstawienie i pewnego rodzaju klasyfikacja problematyki, jakich one dotyczyły.

Zachowała się definicja źródłowa regulacji niewątpliwie z prawem sakralnym związanych:

Fest., s.v. *Sacrae leges* L.423: *Sacrae leges dicebantur, quibus sanctum erat, ut, si quis adversum eas fecisset, sacer alicui deorum esset cum familia pecuniaque.*

² Quint. 2,4,34: *nam et genera sunt tria sacri, publici, privati iuris.*

³ Por. D. 1,1,1,2 (Ulp. 1. inst.): *publicum ius in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus constitit*. Por. H. INSADOWSKI, 'Res sacrae' w prawie rzymskim. Studium z sakralnego prawa rzymskiego, Lublin 1931, s. 9 i n.

⁴ M. KURYŁOWICZ, *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe i pogrzebowe*, Lublin 2020, s. 83. Ta definicja jest precyzyjna, jednak wydaje się nieco zbyt wąska – kwestie związane z kultem i obserwacją znaków należały także do obowiązków urzędników.

Jest to definicja późna, nie pochodzi też od prawnika, lecz od gramatyka. Nie jest więc z juredycznego punktu widzenia definicją ścisłą, ale nie można jej pominąć. Według Festusa *leges sacratae* są to ustawy, w których zapewniono, że jeśli ktoś coś uczyni wbrew nim, zostanie poświęcony jednemu z bogów, razem ze swoim majątkiem. Wbrew Festusowi jednak w swoich rozważaniach pomijam kwestię *sacrosanctitas* i regulacji z nią związanych⁵. Pozostałe akty prawne przedstawię w porządku chronologicznym, z drobnymi wyjątkami dla zachowania jasności wywodu, a na końcu artykułu spróbuję pogrupować je tematycznie.

W okresie Republiki pierwszym istotnym aktem, który poruszał kwestie sakralne, była niewątpliwie Ustawa XII Tablic z lat 451-450 p.n.e.⁶

⁵ Po pierwsze, oprócz Ustawy XII Tablic żadna ze znanych uchwał zgromadzeń ludowych nie porusza kwestii *sacrosanctitas* ani jej naruszeń. Po drugie, zostały już one bardzo dokładnie omówione, m.in. w monumentalnym dziele Roberto Fioriego – R. FIORI, *'Homo sacer'. Dinamica politico-costituzionale di una sanzione giuridico-religiosa*, Napoli 1997, *passim*. W nauce polskiej o *sacertas* pisał Jan Zabłocki (*'Sacrorum detestatio'* w *prawie rzymskim*, «Prawo Kanoniczne» 29.1-2/1986, s. 278 i n. [265-282]; *Appunti sulla 'sacrorum detestatio'*, «Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano» 92-93/1989-1990 [wyd. 1993], s. 523-541). Po trzecie, nie dotyczą one zagadnień, które kojarzą się wprost ze sferą *sacrum*, ale urzędników i naruszenia ich nietykalności lub naruszenia *fides* w stosunkach patron – klient oraz kar za owo naruszenie. Uznanie kogoś za *sacer* i wykluczenie go ze społeczności pozwalało zachować *pax deorum*, jednak jest to kwestia, której dokładne omówienie wychodziłoby poza założenia artykułu przedstawiającego regulacje zgromadzeń ludowych w sprawach sakralnych.

⁶ G. ROTONDI, *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912, s. 201; G. LONGO, s.v. *Lex Duodecim Tabularum*, «NNDI» 9/1963, s. 806 i n. Ustawa XII Tablic spisana została przez decemwirów, jest to zatem *lex data*. Decemwirowie zostali jednak wybrani przez zgromadzenie ludowe i dlatego ustawa znalazła się w tym zestawieniu – jest bowiem pośrednio wynikiem działalności zgromadzeń. Ogólnie o Ustawie: M. HUMBERT, M. CRAWFORD, A.D.E. LEWIS, *XII Tabulae*, [w:] *The Roman Statutes*, red. M. CRAWFORD, London 1996, s. 555 i n.; J. HARRIES, *Roman Law Codes and the Roman Legal Tradition*, [w:] *Beyond Dogmatics: Law and Society in the Roman World*, red. J.W. CAIRNS, P.J. DU PLESSIS, Edinburgh 2007, s. 85-104. Szczegółowo o kwestiach sakralnych M. HUMBERT, *La codificazione decemvirale tentativo d'interpretazione*, [w:] *Le Dodici Tavole. Dai Decemviri agli Umanisti*, red. M. HUMBERT, Pavia 2005, s. 20 i n. W literaturze polskiej ostatnio M. ZABŁOCKA, *Ius sacrum w rekonstrukcjach ustawy XII Tablic*, «Studia Prawnicze KUL» 3/2024, s. 163-184 i literatura tam wskazana.

Regulacjom sakralnym poświęcona jest przede wszystkim tablica X:

1. *Hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito.*

2. *... hoc plus ne facito: rogum ascea ne polito.*

4. *Mulieres genas ne radunto neve lessum funeris ergo habento.*

5a. *Homine mortuo ne ossa legito, quo post funus faciat.*

7. *Qui coronam parit ipse pecuniave eius honoris virtutisve ergoduitur ei ...*

8. *Neve aurum addito. At cui auro dentes iuncti escunt. Ast in cum illo sepeliet uretve, se fraude esto.*

Oprócz tych fragmentów, uznawanych przez rekonstruktorów Ustawy za znajdujące się na tablicach oryginalnie w tym brzmieniu⁷, zachowały się jeszcze wzmianki o Ustawie w tekstach nieprawniczych, głównie u Cyncerona⁸. Wszystkie te zasady związane są z prawem pogrzebowym. Stanowią, gdzie należy dokonywać pochówków i w jakich miejscach umieszczać grobowce, jak obchodzić się ze zwłokami, jak zachowywać się w trakcie trwania żałoby⁹.

Jedna z *leges Liciniae Sextiae*¹⁰ z 367 r. p.n.e. powiększała do 10 członków kolegium duumvirów utworzone przez Tarkwiniusza Pysznego do interpretacji ksiąg sybillińskich¹¹, które odtąd znane było pod nazwą

⁷ Por. FIRA I; M. HUMBERT, M. CRAWFORD, A.D.E. LEWIS, *op. cit.*, s. 582; zob. też M. I J. ZABŁOCKA, *Ustawa XII Tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienia*, Warszawa 2013, s. 68 i n.

⁸ Tab. X,3: Cic., *leg.* 2,59; tab. X,5,b: Cic., *leg.* 2,60; tab. X, 6a: Cic., *leg.* 2,60; tab. X, 6b: Fest. 151L; tab. X, 9-10: Cic., *leg.* 2,61. O prawie pogrzebowym w Ustawie XII Tablic u Cyncerona – M. KURYŁOWICZ, *op. cit.*, s. 83 i n.

⁹ Szerszy zakres *ius sacrum* w Ustawie XII Tablic, z którym należy się zgodzić, podaje M. ZABŁOCKA, *op. cit.*, s. 180 i n. Autorka wymienia m.in. przepisy mówiące o powieszeniu na ofiarę bogini plonów Cererze osoby, która wypasała lub wycinała w nocy cudze plony; o wyklęciu patrona, który oszukał klienta; o składaniu baranka w ofierze; o zakazie poświęcania bogom rzeczy, o które toczy się spór.

¹⁰ G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 220.

¹¹ Liv. 5,13,6.

*decemviri sacris faciundis*¹². Pozwoliła także na kooptację plebejuszy w skład kolegium¹³.

U Cyclerona¹⁴ znaleźć można informację o tym, że Dolabella został piętnastym członkiem kolegium, co sugerowałoby powiększenie w pewnym momencie jego liczebności.

Jedną z najistotniejszych regulacji jest *lex Ogulnia de auguribus et pontificibus*¹⁵ z 300 r. p.n.e., która dopuściła plebejuszy do najważniejszych kolegiów kapłańskich:

Liv. 10,6,4-5: *certamen iniectum inter primores civitatis, patricios plebeiosque, ab tribunis plebis Q. et Cn. Ogulniis (...) Rogationem ergo promulgarunt ut, cum quattuor augures, quattuor pontifices ea tempestate essent placeretque augeri sacerdotum numerum, quattuor pontifices, quinque augures, de plebe omnes, adlegerentur.*

Opisując działalność trybunów plebejskich, Quintusa i Gneiusa Ogulnusa¹⁶ (i oceniając ją jako wznecającą niepokoje), Liwiusz podał treść wniesionej przez nich *rogatio*, która została uchwalona: liczba kapłanów

¹² O tym kolegium: A. GILLMEISTER, *Strażnicy ksiąg sybillińskich. 'Collegium Viri sacris faciundis' w rzymskiej religii publicznej*, Zielona Góra 2009, szczególnie s. 114 i n.; IDEM, *The Role of the 'Viri Sacris Faciundis' College in Roman Public Religion*, [w:] *Society and Religions. Studies in Greek and Roman History*, II, red. D. MUSIAŁ, Toruń 2007, s. 57-74; IDEM, *The Guardians of the Sibylline Books – The Viri Sacris Faciundis College in Roman Religion*, Lugano 2019. O plebiscycie: S. SATTERFIELD, *The 'Viri Sacris Faciundis' and the Consulship*, «The Classical World» 107.2/2014, s. 218 i n.

¹³ Liv. 6,42,2: *Refecti decumum iidem tribuni. Sextius et Licinius, de decemviris sacrorum ex parte de plebe creandis legem pertulere*. Por. R.N. O'BRIEN, F.J. VERVAET, *Priests and Senators: The 'Decemviri Sacris Faciundis' in the Middle Republic (367-104 BCE)*, «Revue des études anciennes» 122/2020, s. 87.

¹⁴ Cic., *fam.* 8,4,1: *P. Dolabellam XV. virum factum*. W tekście nie ma mowy o kolegium kapłańskim, ale można domniemywać z dużą dozą prawdopodobieństwa, że o to chodzi; nie jest znane inne kolegium 15 członków. O 15 kapłanach *sacris faciundis* pisał też Gellius – Gell. 1,12,6.

¹⁵ G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 236; F. WIEACKER, *Römische Rechtsgeschichte*, I, München 1988, s. 527. O przekazie Liwiusza: J-K. HÖLKESKAMP, *Das 'plebiscitum Ogulnium de sacerdotibus': Überlegungen zu Authentizität und Interpretation der livianischen Überlieferung*, «Rheinisches Museum für Philologie» 131.1/1988, s. 51 i n.

¹⁶ T.R.S. BROUGHTON, *The Magistrates of the Roman Republic*, I, New York 1951 (dalej: MRR I), s. 172.

w kolegiach miała zostać podniesiona o czterech pontyfików i pięciu augurów, a wszyscy oni mieli pochodzić z plebsu. W trakcie pierwszego głosowania do wniosku zgłoszone zostało weto, ale następnego dnia został przyjęty¹⁷.

Dopiero wtedy zatem stało się możliwe, aby augurem został plebejusz. Skoro plebejusz mógł zostać augurem, niewątpliwie mógł przeprowadzać auspicja w sprawach państwowych (*auspicia publica*), a także interpretować je na prośbę urzędnika lub osoby prywatnej. Jedną z uchwalonych kilka lat wcześniej *leges Liciniae Sextiae*¹⁸ otworzyła przed plebejuszami dostęp do urzędu konsula, co również pozwalało plebejuszowi przeprowadzać auspicja, a wręcz go do tego obligowało – argument ten został podniesiony w trakcie dyskusji nad projektem¹⁹. Pomimo tego, że patrycjusze uzurpują sobie prawo do *imperium* i auspicjów, powinno ono przysługiwać na równi im i plebejuszom. Skoro bowiem plebejusze mogli sprawować urząd konsula, powinni móc zasiadać w kapłańskim kolegium augurów. Nie bez znaczenia zapewne był też fakt, że powiększone w 367 r. p.n.e. kapłańskie kolegium *virī sacris faciundis* przewidywało połowę miejsc dla plebejuszy²⁰.

W 217 r. p.n.e., po klęsce wojsk Gaiusa Flaminiusza nad jeziorem Trazymeńskim, zwierzchnik kolegium pontyfików, Lucius Cornelius Lentulus nakazał zwołanie ludu, bowiem tylko zgromadzenia mogły nakazać ślubowanie ceremonii *Ver Sacrum*, którą uznał za najpilniejsze działanie, które trzeba podjąć w celu zapewnienia bezpieczeństwa Rzymowi. Wniosek przed ludem prawdopodobnie miał postawić pretor Marcus Aemilius, który z polecenia Senatu zwrócił się do kolegium pontyfików i miał się zająć także realizacją ich pozostałych zaleceń (organizacja igrzysk ku czci Jowisza czy *lectisternium* ku czci bóstw).

¹⁷ Liv. 10,9,1-2.

¹⁸ G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 218.

¹⁹ Liv. 10,8,9: *Semper ista audita sunt eadem, penes vos auspicia esse, vos solos gentem habere, vos solos iustum imperium et auspicium domi militiaeque; aequae adhuc prosperum plebeium et patricium fuit porroque erit.*

²⁰ Liv. 6,42,2-3: *Refecti decumum iidem tribuni, Sextius et Licinius, de decemviris sacrorum ex parte de plebe creandis legem pertulere. Creat quinque patrum, quinque plebis; graduque eo iam via facta ad consulatum videbatur.*

Jak podaje Liwiusz, przed lud wniesiona została *rogatio*²¹ w następującym brzmieniu:

Liv. 22,10,2-6: „*Velitis iubeatisne haec sic fieri? si res publica populi Romani Quiritium ad quinquennium proximum, sicut velim <vov>eamque, salva servata erit hisce duellis, quod duellum populo Romano cum Carthaginensi est quaeque duella cum Gallis sunt qui cis Alpes sunt, tum donum duit populus Romanus Quiritium quod ver attulerit ex suillo oville caprino bovillo grege quaeque profana erunt Iovi fieri, ex qua die senatus populusque iusserit. qui faciet, quando volet quaque lege facito; quo modo faxit probe factum esto. si id moritur quod fieri oportebit, profanum esto, neque scelus esto. si quis rumpet occidetue insciens, ne fraus esto. si quis clepsit, ne populo scelus esto neve cui cleptum erit. si atro die faxit insciens, probe factum esto. si nocte sive luce, si servus sive liber faxit, probe factum esto. si antidea senatus populusque iusserit fieri ac faxitur, eo populus solutus liber esto*”²².

Jest to fragment niezwykle ciekawy, ponieważ niewiele *rogationes* zachowało się w całości. Oczywiście nie ma gwarancji, że historyk

²¹ G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 250 i n. O tekście *rogatio* z lingwistycznego punktu widzenia: J.H. CLARK, *Roman Optimism Before Cannae: The Vow of the ‘Ver Sacrum’ (Livy 22.10), «Mnemosyne»* 67.3/2014, s. 408 i n.

²² „Czy chcecie i każecie to tak zrobić, żeby, jeżeli rzeczpospolita narodu [lepiej: ludu] rzymskiego Kwirytów przez najbliższych pięć lat, tak jak pragnę jej ocalenia, zostanie zachowana w tych wojnach, i w tej, którą prowadzi z narodem kartagińskim [z Kartagińczykami], i w tych, które z Przedalpejskimi Gallami, naród [lud] rzymski Kwirytów złożył wtedy dar taki, by dla Jowisza przeznaczyć, co wiosna wyda z trzód świń, owiec, kóz i krów, a co nie będzie poświęcone innemu bóstwu, od dnia uchwały senatu i ludu? Kto zaś będzie czynił tę ofiarę, niech czyni, kiedy będzie chciał i na jakich warunkach będzie chciał. Jakimkolwiek sposobem uczyni, niech będzie uznane za uczynione dobrze. Jeżeli umrze to, co miało być ofiarowane, niech będzie uznane za niepoświęcone i niech to nie będzie przewinieniem [występkiem]. Jeśli ktoś zrani lub zabije niechcący, niech to nie będzie uchybieniem [niegodziwością]. Jeśli ktoś ukradnie, niech to nie będzie poczytane za winę [występek] narodu [ludu] lub tego, komu skradziono. Nocą czy za dnia, niewolnik czy wolny uczyni tę ofiarę – niech będzie uważana za dokonaną ważnie. Jeżeli ofiary dokona się wcześniej, niż senat i lud każą ofiarować, od tego naród [lud] niech będzie wolny i czysty”. Tłum. M. Brożek, z modyfikacjami autorki.

przytoczył tekst wniosku dokładnie, natomiast można zakładać, że znał on specyfikę treści takich wniosków, dlatego jest ona prawdopodobna. Wniosek przewidywał złożenie w ofierze Jowiszowi wszystkich świń, owiec, kóz i krów, które urodzą się w danym roku – tych, które były *profanum*, czyli nieprzeznaczone na ofiarę dla innych bóstw, jeśli państwo rzymskie przez pięć lat będzie nietknięte/ocalone w wojnach, które toczy. Ofiarę mógł złożyć ktokolwiek i w jakikolwiek sposób, powinno to jednak być zrobione nie wcześniej, niż nakażą to senat i lud rzymski. Wniosek zawierał także swoiste zabezpieczenia przeciw uchybieniom – jeśli przed złożeniem w ofierze zwierzę umarłoby, zostało nieumyślnie zranione lub zabite czy też skradzione, nie powinno być to traktowane jako *scelus* ani *fraus* ludu rzymskiego.

W roku 208 p.n.e. pretor miejski Publius Licinius Varus²³ wniósł projekt ustawy, która ustanawiała *ludi Apollinares* igrzyskami stałymi: *lex Licinia de ludis Apollinaribus*²⁴. Liwiusz przekazał, że pretorowi nakazano to uczynić, czyli faktyczną inicjatywę wydaje się przejawiać Senat. Igrzyska te odbywały się także wcześniej, ale każdy pretor ślubował urządzenie ich podczas swojej kadencji, nie było też na nie ustalonego dnia. Varus ślubował ich rozpoczęcie 5 lipca i od tej pory igrzyska te odbywały się w stałym terminie²⁵.

W 196 r. p.n.e. z inicjatywy trybuna plebejskiego Caiusa Licinius Lucullusa²⁶ uchwalony został plebiscyt *lex Licinia de triumviris epulonibus creandis*²⁷.

Liv 33,42,1: *Romae eo primum anno triumviri epulones facti C. Licinius Lucullus tribunus plebis, qui legem de creandis his tulerat, et*

²³ T.R.S. BROUGHTON, MRR I, s. 291.

²⁴ Liv. 27,23,7: *P. Licinius Varus praetor urbanus legem ferre ad populum iussus ut ii ludi [scil. Apollinares] in perpetuum in statam diem voverentur. ipse primus ita vovit fecitque ante diem tertium nonas Quinctiles; is dies deinde sollemnis servatus.* G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 260.

²⁵ D. SŁAPEK, *Sport i widowiska w świecie antycznym*, Kraków-Warszawa 2010, s. 400.

²⁶ T.R.S. BROUGHTON, MRR I, s. 336.

²⁷ G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 267.

P. Manlius et P. Porcius Laeca; iis triumviris item ut pontificibus lege datum est togae praetextae habendae ius.

Powoływał on nowe kolegium kapłańskie. *Triumviri* (potem, po rozszerzeniu składu kolegium, *septemviri*) *epulones* mieli zajmować się organizacją podczas *ludi* – uczty na cześć Jowisza (*Epulum Iovis*²⁸), a później także innych bóstw. Początkowo obowiązek ten należał do pontyfików²⁹. Pierwszymi członkami kolegium zostali: wnioskodawca plebiscytu, Publius Manlius i Publius Porcius Laeca. *Lex* nadała im prawo do zakładania *toga praetexta*, tak jak pontyfikom³⁰.

Lex Acilia de intercalando, uchwalona w 191 r. p.n.e.³¹ na wniosek konsula Maniusa Aciliusa Glabryona³², nadawała, a właściwie raczej potwierdzała uprawnienie pontyfików do wyznaczania *dies fasti* – dni, w których mogły się odbywać zgromadzenia ludowe i głosowanie na nich, a także kiedy senat mógł się zbierać i wydawać wiążące decyzje i urzędnicy mogli podejmować czynności należące do ich kompetencji.

W 145 r. p.n.e. trybun plebejski Gaius Licinius Crassus³³ wniósł *rogatio*³⁴ mającą wprowadzić wybór kapłanów przez zgromadzenia ludowe i tym samym zniesienie dotychczasowej procedury *cooptatio*. *Rogatio* nie została uchwalona.

Cic., *amicit.* 96: *Atque, ut ad me redeam, meministis Q. Maximo fratre Scipionis et L. Mancino consulibus, quam popularis lex de*

²⁸ Liv. 31,4,7: *et Iovis epulum fuit ludorum causa.*

²⁹ Cic., *de orat.*, 3,73: *pontifices veteres propter sacrificiorum multitudinem tres viros epulones esse voluerunt, cum essent ipsi a Numa ut etiam illud ludorum epulare sacrificium facerent instituti.*

³⁰ Na temat tego kolegium ostatnio A. GILLMEISTER, *Kolegium 'septemviri epulones' w historii i badaniach. Uwagi wstępne*, «Roczniki Humanistyczne» 73.3/2025, s. 25-37; J. MARCINISZYN, 'Album sacerdotum'. The Prosopography of 'septemviri epulones' college, Lugano 2025, *passim*.

³¹ G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 273.

³² Na temat tej ustawy zob. W. KOSIOR, *Reformy rzymskiego kalendarza – uwagi do badań nad prawem rzymskim*, «Opolskie Studia Administracyjno-Prawne» 17.3/2019, s. 58 i n. O wątpliwościach co do inicjatywy ustawodawczej – K. SANDBERG, *Magistrates and Assemblies. A Study of Legislative Practice in Republican Rome*, Rome 2001, s. 60.

³³ T.R.S. BROUGHTON, MRR I, s. 470.

³⁴ *Rogatio Licinia de sacerdotiis* – G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 295.

sacerdotiis C. Licini Crassi videbatur; cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. (Atque is primus instituit in forum versus agere cum populo.) Tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium nobis defendentibus facile vincebat.

Cycero przypomniał, że za konsulatu Luciusa Hostiliusa Mancinusa i Quintusa Fabiusa Maximusa Aemilianusa³⁵ dużą popularnością cieszył się wniosek Gaiusa Licinius Crassusa dotyczący kapłanów – prawo do kooptacji, do tej pory przysługujące kolegium, miało stać się przywilejem ludu. Jednak, jak chwalił się orator, jego mowa przesądziła o tym, że szacunek do nieśmiertelnych bogów przeważył nad mową trybuna. Oprócz Cycerona w sprawie wniosku przemawiał także Laelius – prawdopodobnie także przeciw wnioskowi³⁶, jako że orator zachwycił się jego mową.

Nie była to pierwsza tego typu próba. Najwcześniej w gestię zgromadzeń ludowych, a konkretniej 17 losowo wybranych *tribus*, przeszedł wybór zwierzchnika kolegium pontyfików. Najprawdopodobniej stało się to przed 254 r. p.n.e., kiedy to został wybrany pierwszy plebejski *pontifex maximus*, Tiberius Coruncanius³⁷. Na pewno taki wybór został przeprowadzony w 212 r. p.n.e.:

Liv. 25,5,2: comitia inde pontifici maximo creando sunt habita; ea comitia novus pontifex M. Cornelius Cethegus habuit.

Komicja pod przewodnictwem Marka Corneliusa Cethegusa wybrały wówczas zwierzchnika kolegium pontyfików. Został nim Publius Cornelius Crassus Dives³⁸.

W roku 122 p.n.e. dwóch trybunów plebejskich, Manius Acilius Glabrio i Gaius Rubrius Poblilius³⁹, wniosło projekt plebiscytu nazwanego

³⁵ T.R.S. BROUGHTON, MRR I, s. 469.

³⁶ Cycero pisał tylko o *oratio Laelia de sacerdotiis* – Cic., *Brut.* 83. H. MEYER, *Oratorum Romanorum fragmenta*, p. 97.

³⁷ Liv., *Per.* 18; T.R.S. BROUGHTON, MRR I, s. 210.

³⁸ Liv. 25,5,2-4; T.R.S. BROUGHTON, MRR I, s. 271.

³⁹ *Ibidem*, s. 517. Giovanni Rotondi (G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 315) podał tu nazwisko Manius Acilius Balbus.

później *lex Acilia Rubria de cultu Iovis Capitolini*⁴⁰. O samym plebiscycie nie wiadomo niemal nic, zachowała się jedynie wzmianka o nim w SC de Astypalaeensibus⁴¹. Dotyczył dopuszczenia peregrynów w nim wymienionych do sprawowania kultu Jowisza Kapitolijnskiego.

Z roku 114 p.n.e. pochodzi plebiscyt trybuna Sextusa Peducaeus⁴² – *lex Peducaea de incestu virginum Vestalium*⁴³. Trybun uznał, że należy wznowić postępowanie przeciwko trzem westalkom, Aemilii, Marcii i Licinii⁴⁴. Były one oskarżone o incest, a ich sprawę rozpatrywało kolegium pontyfików, przewodniczył *pontifex maximus* Lucius Caecilius Metellus Delmaticus. Aemilia została skazana 16 grudnia⁴⁵, pozostałe westalki uniewinniono. Na mocy plebiscytu przewodniczącym *quaestio extraordinaria* został Lucius Cassius Longinus. Ponowny proces odbył się w 113 r. p.n.e. Jednym z oskarżonych kochanków był orator Marek Antoniusz, jednak został uniewinniony⁴⁶. Licynii bronił orator

⁴⁰ G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 315 i n.; G.W. BOTSFORD, *The Roman Assemblies from their Origin to the End of the Republic*, New York 1909, s. 384 przyp. 4; H. GÄRTNER, s.v. *lex Acilia Rubria*, Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Band R/1980, s. 154; M. ELSTER, *Die Gesetze der späten römischen Republik. Von den Gracchen bis Sulla (133-80 v.Chr.)*, Göttingen 2020, s. 141 i n.

⁴¹ *Corp. inscr. graec.*, 2485,1,10. O *lex Rubria*: E.G. HARDY, *The Table of Veleia or the Lex Rubria*, «The English Historical Review» 31.123/1916, s. 371 [353-379]. O SC krótko R. FIORI, 'Fides' i 'bona fides'. *Hierarchia społeczna i kategorie prawne*, [w:] 'Noctes Iurisprudentiae'. *Scritti in onore di Jan Zabłocki*, red. P. NİCZYPORUK, A. TARWACKA, Białystok 2015, s. 72, tłum. Zuzanna Benincasa [63-80].

⁴² U Broughtona brak nazwisk trybunów plebejskich z tego roku, natomiast uważa on, że Peducaeus był trybunem plebejskim w 113 r. p.n.e. – T.R.S. BROUGHTON, MRR I, s. 536.

⁴³ Cic., *nat. deo*. 3,74. G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 321; M. ELSTER, *op. cit.*, s. 179 i n.

⁴⁴ T.R.S. BROUGHTON, MRR I, s. 534. O postępowaniach przeciw westalkom – Plut. RQ 83, autor łączy oba postępowania, bowiem od razu pisze o skazaniu wszystkich kapłanek. Por. M.C. ALEXANDER, *Trials in the Late Roman Republic. 149 BC to 50 BC*, Toronto 1990, s. 19 i n.

⁴⁵ Macr., *Sat.* 1,10,5 – *Aemiliam virginem XV Kalendarum Ianuariarum esse damnatam*.

⁴⁶ Val. Max. 3,7,9 i 6,8,1. Zob. też: E. GRUEN, *M. Antonius and the trial of the vestal virgins*, «Rheinisches Museum für Philologie» 111.1/1968, s. 59-63. O zeznaniach niewolnika w tym procesie – E. LOSKA, *Kilka uwag na temat zeznań niewolników w procesie karnym*, «Zeszyty Naukowe KUL» 60/2017, s. 453 i n.

Lucjusz Licyniusz Krassus⁴⁷. W wyniku działania *quaestio* wszystkie westalki zostały uznane za winne⁴⁸.

Po uchwaleniu na wniosek trybuna plebejskiego Luciusa Domitiusa Ahenobarba⁴⁹ *lex Domitia*⁵⁰ w 103 r. p.n.e. *tribus* wybierające do tej pory wyłącznie zwierzchnika kolegium, nazwane *comitia sacerdotum*, wybierały już wszystkich pontyfików. Także co do członków pozostałych kolegiów kapłańskich – augurów, quindecimwirów i być może epulonów – została zniesiona procedura samodzielnej *cooptatio*⁵¹.

Cic., *leg. agr.* 2,17: „*Item*” *inquit*, „*eodemque modo*”, *capite altero*, „*ut comitiis pontificis maximi*”. *Ne hoc quidem vidit, maiores nostros tam fuisse populares ut, quod per populum creari fas non erat propter religionem sacrorum, in eo tamen propter amplitudinem sacerdoti voluerint populo supplicari? Atque hoc idem de ceteris sacerdotiis Cn. Domitius, tribunus plebis, vir clarissimus, tulit, quod populus per religionem sacerdotia mandare non poterat, ut minor pars populi vocaretur; ab ea parte qui esset factus, is a collegio cooptaretur.*

Orator w argumentacji przeciw wnioskowi agrarnemu Rullusa odniósł się do jego twierdzenia, jakoby projekt był podobny do tego, który dotyczył wyboru kapłana sprawującego funkcję *pontifex maximus*. Rullus powołał się na to, że głosowanie miało zostać przekazane w ręce

⁴⁷ Cic., *Brut.* 160.

⁴⁸ Liv., *Per.* 63; Ascon., *in Milonianam*, 45-46 C – podkreślając surowość Cassiusa Longinusa. O tych wydarzeniach także J. MISZTAŁ-KONECKA, *'Incestum' w prawie rzymskim*, Lublin 2007, s. 309 i n.

⁴⁹ T.R.S. BROUGHTON, *MRR I*, s. 559 i n. Domitius był trybunem w roku 104 p.n.e., jako datę uchwalenia plebiscytu wskazuje się rok 103, co może wskazywać, że procedura legislacyjna przewidywała głosowanie nad wnioskiem, którego inicjator zakończył już sprawowanie urzędu.

⁵⁰ Suet., *Nero* 2,1; Vell. Pat. 2,12,3; G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 329; por. L.R. TAYLOR, *The Election of the 'Pontifex Maximus' in the Late Republic*, «Classical Philology» 37/1942, s. 421 i n.; J.A. NORTH, *Lex Domitia Revisited*, [w:] *Priests and State in the Roman World*, red. J.H. RICHARDSON, F. SANTANGELO, Stuttgart 2011, s. 39-49; M. ELSTER, *op. cit.*, s. 217 i n.

⁵¹ Z komentarza Askoniusza do mowy *pro Cornelio* (Asc., *in Cornelianam* 79-80C) wynika, że projekt Domitiusa nie spotkał się ze sprzeciwem *nobilitas*.

ludu, tak jak przy wyborze tego kapłana. Cycero zarzucił mu, że nie zauważył istotnej różnicy. Mianowicie takiej, że przodkowie byli tak pozytywnie nastawieni do ludu, że chociaż ze względów religijnych kreowanie kapłana przez lud było zakazane (jako sprzeczne z *fas*), to mimo wszystko, biorąc pod uwagę znaczenie kapłaństwa, chcieli, aby lud był zaangażowany w głosowanie. Gneius Domitius, trybun plebejski, człowiek o wielkiej renomie, wniósł o uchwalenie tego samego co do innych kolegów kapłańskich, a ponieważ lud nie mógł zlecać godności kapłańskich zgodnie z prawem sakralnym, aby głosowała mniejsza część ludu; a ten, kto został wybrany przez tę część ludu, był dokooptowany przez kolegium kapłanów. Od tego czasu zatem o uzupełnieniu składu kolegów decydowali wspólnie lud i kapłani⁵².

Użycie auspicjów w odniesieniu do *comitia populi* i *concilia plebis* regulowały łącznie ustawy *Aelia et Fufia*⁵³ uchwalone na początku I w. p.n.e. oraz modyfikująca ich postanowienia *lex Clodia de iure et tempore legum rogandarum* z roku 58 p.n.e.⁵⁴ Głównym źródłem informacji na temat dwóch pierwszych ustaw są mowy i listy Cycerona, w których krytykuje on Klodiusza i jego plebiscyt, zdaniem Cycerona, te ustawy znoszący. Są to źródła nieprawnicze, a także nie do końca obiektywne – w związku z wzajemną wrogością polityków. Pokróćce *leges Aelia et Fufia* regulowały użycie auspicjów w odniesieniu do *comitia populi* i *concilia plebis*⁵⁵ – urzędnik, wykorzystując *obnuntiatio*, mógł nie dopuścić do zgromadzenia, a co za tym idzie – do głosowania⁵⁶. Co do *lex Clodia*, Cy-

⁵² Auct. ad Herr. 1,20: *altera lex iubet augurem in demortui locum qui petat in con-tione nominare*. Nie wiadomo dokładnie, które z ustaw dotyczących wyboru augurów przez lud fragment dotyczy, ale potwierdza on współpracę kolegium ze zgromadzeniami.

⁵³ Cic., *har. resp.* 58; Cic., *Sest.* 114; Cic., *Att.* 2,9,1; Cic. *Att.* 4,16,5; Ascon. 9; Cic., *Vat.* 5-7; Cic. *Pis.* 10; Cic., *p. red. in sen.* 11; Cic., *prov. cons.* 46; G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 288; M. ELSTER, *op. cit.*, s. 290 i n. Szerzej na temat tych ustaw: E. LOSKA, *Uwagi na temat procedury 'obnuntiatio'*, «Zeszyty Prawnicze» 11.1/2011, s. 195-213.

⁵⁴ Cic., *Sest.* 33; Cic., *Sest.* 56; Cic., *Vat.* 18; Cic., *p. red. in sen.* 11; Cic., *har. resp.* 58; Cic., *Pis.* 9; Cic., *prov. cons.* 19,46; Ascon. in *Pisonianam*, 8C; DC. 38,13,3; G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 397.

⁵⁵ Cic., *Vat.* 18.

⁵⁶ Por. W. KUNKEL, R. WITTMANN, *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik. Zweiter Abschnitt. Die Magistratur*, München 1995, s. 622 i n. – autorzy stoją

cero wielokrotnie twierdził, że znosiła ona poprzednie ustawy dotyczące *obnuntiatio*⁵⁷. Nie jest jednak wykluczone, że tylko je modyfikowała, gdyż wiadomo z przekazów źródłowych, również samego Cyncera⁵⁸, że procedura ta była w użyciu także po roku 58 p.n.e., kiedy Klodiusz doprowadził do wydania tego plebiscytu. Najprawdopodobniejsze wydaje się przyjęcie, że od momentu uchwalenia *lex Clodia obnuntiatio* należało zgłaszać osobiście⁵⁹.

Lucjusz Korneliusz Sulla⁶⁰ usiłował powrócić do procedury *cooptatio* do kolegów kapłańskich, jego *lex Cornelia de sacerdotiis*⁶¹, uchwalona w 82 lub 81 r. p.n.e., uchylała *lex Domitia*⁶². Dyktator powiększył także liczebność kolegów augurów i pontyfików – do 15 członków⁶³.

na stanowisku, że *lex Aelia* postanawiała, iż w stosunku do *concilia plebis* ma znaczenie wyłącznie *obnuntiatio* wniesiona przez trybuna plebejskiego. Z kolei *lex Fufia* zakazywała przedstawiania wniosków na *concilia plebis* przed wyborami, a także stanowiła, że *dies fasti* i *dies comitiales* powinny być respektowane również przy zwoływaniu zgromadzeń plebsu.

⁵⁷ Cic., *Red. Sen.* 11; Cic., *Pis.* 10; Cic., *Har. Resp.* 58; Cic., *Sest.* 33; 58; Kasjusz Dion (Dio Cass. 36,13,6) twierdził, że zawierała ona zakaz obserwacji nieba przez jakiegokolwiek urzędnika w dni, kiedy lud miał nad czymkolwiek głosować. W świetle innych źródeł jednak to stwierdzenie nie wydaje się możliwe do utrzymania. A.H.J. GREENIDGE (*The repeal of 'lex Aelia Fufia'*, «Classical Review» 7.4/1893, s. 158) przyjął, że prawdopodobnie Cyncero stosował chwyt retoryczny, a nie przekazywał fakt historyczny. G. SUMNER ('*Lex Aelia, lex Fufia*', «AJPh» 84.4/1963, s. 340), natomiast utrzymywał, że Klodiusz dokonał zmian wyłącznie w *lex Aelia*.

⁵⁸ Chociażby Cic., *Q.f.* 3,3,2; Cic., *Att.* 4,3,4-5; Cic., *Att.* 4,16,5.

⁵⁹ E. LOSKA, *Uwagi...*, s. 209.

⁶⁰ T.R.S. BROUGHTON, *The Magistrates of the Roman Republic*, II, New York 1952 (dalej: MRR II), s. 66.

⁶¹ G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 352; M. ELSTER, *op. cit.*, s. 463 i n.

⁶² Dio Cass. 37,37,1 – historyk pisał o kolejnej z ustaw dotyczących sposobu powoływania członków kolegów kapłańskich. Wtedy wspominał o powrocie do postanowień *lex Domitia*, uchylonej przez Sullę – Τότε μὲν δὴ τόδε ἐγένετο, καὶ τὰς αἰρέσεις τῶν ἱερέων, γράψαντος μὲν τοῦ Λαβιήνου, σπουδάσαντος δὲ τοῦ Καίσαρος, ἐς τὸν δῆμον αὐθις ὁ ὄμιλος παρὰ τὸν τοῦ Σύλλου νόμον ἐπανήγαγεν, ἀνανεωσάμενος τὸν τοῦ Δομιτίου.

⁶³ Liv., *Per.* 89 – *Pontificum augurumque collegium ampliavit, ut essent quindecim*; Dio Cass. 42,57,4.

Ostatecznie jednak uchwalona w 63 r. p.n.e. *lex Atia de sacerdotis*⁶⁴ ugruntowała wybieralność pontyfików. Autorem wniosku był trybun plebejski Titus Atius Labienus⁶⁵. Głównym celem uchwalenia tego plebiscytu było umożliwienie Juliuszowi Cezarowi zostania *pontifex maximus* z woli obywateli, co miało ugruntować jego pozycję w polityce rzymskiej⁶⁶ – w momencie wyboru Cezar miał 37 lat.

*Lex Pupia Valeria de incestu Clodii*⁶⁷ z 61 r. p.n.e. to jeden z aktów prawnych wydanych w związku ze skandalem związanym z naruszeniem przez Klodiusza⁶⁸ obchodów święta *Bona Dea*⁶⁹.

Klodiusz został oskarżony o obrazę bóstwa czy też świętokradztwo (*sacrilegium*). Wszedł bowiem w przebraniu kobiety do domu Gajusza Juliusza Cezara (ówczesnego *pontifex maximus*), gdzie odbywały się obchody ku czci wspomnianej bogini, na które wstęp mężczyznom był zabroniony⁷⁰. Klodiusz najprawdopodobniej miał tam potajemną

⁶⁴ G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 380. H. KOWALSKI ('*Pontifex maximus*' w religii i państwie rzymskim, «Vox Patrum» 24/2004, s. 21) określa ten plebiscyt jako *lex Labiena*. Wydaje się jednak, że regułą było tworzenie nazw ustaw i plebiscytów od *nomen gentilicium*, nie przydomku wnioskodawcy. To tej właśnie ustawy dotyczy tekst Kasjusza Diona 37,37,1.

⁶⁵ T.R.S. BROUGHTON, MRR II, s. 167 i n.

⁶⁶ Suet., *Iul.* 13; Sall., *Cat.* 49,2; Plut., *Caes.* 7,1.

⁶⁷ G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 385.

⁶⁸ T.R.S. BROUGHTON, MRR II, s. 173 oraz 195 i n.

⁶⁹ Plut. *Caes.* 9-10, Plut., *Cic.*, 28,2-3; App. *BC* 2,52; Dio Cass. 37,45,1; 37,46,1; Sch. Bob., p. 20, 3-8; p. 26 3-24 – z fragmentu zaginionej mowy *In Clodium et Curionem*. Na temat kultu *Bona Dea* w ogólności – H.H.J. BROUWER, '*Bona Dea*': *The Sources and a Description of the Cult*, Leiden 1989, *passim*. Odmienne spojrzenie na wersję wydarzeń przedstawioną przez Plutarcha – D. MULROY, *The Early Career of P. Clodius Pulcher: A Re-Examination of the Charges of Mutiny and Sacrilege*, «TAPA» 118/1988, s. 165 i n.

⁷⁰ Na temat tego wydarzenia zob. m.in. T. ŁOPOSZKO, *Trybunat Publiusza Klodiusza w świetle źródeł i historiografii*, Warszawa 1974, s. 195; H.H.J. BROUWER, *op. cit.*, s. 363 i n.; H.S. VERSNEL, *Inconsistencies in Greek and Roman Religion: Transition and reversal in myth and Ritual*, Leiden 1993, s. 229 i n.; W.J. TATUM, *The Patrician Tribune. Publius Clodius Pulcher*, London 1999, s. 62 i n.; R.A. BAUMAN, *Women and Politics in Ancient Rome*, London 2003, s. 62 i n.; C. WILLIAMSON, *The Laws of the Roman People. Public Law in the Expansion and Decline of the Roman Republic*, Ann Arbor 2008, s. 380 i n.; M. BEARD, J. NORTH, S. PRICE, *Religions of Rome, vol. I. A History*, New York 2009, s. 129 i n.

schadzkę z Pompeją, żoną Cezara⁷¹. Rozpatrzenie sprawy senat przekazał Westalkom i kolegium pontyfików. Czyn Klodiusza został uznany przez nich za *nefas*⁷². Westalki powtórzyły przerwana ceremonię⁷³, aby zapewnić Rzymowi przychyłność bogini. Sprawca zakłócenia powinien jednak zostać ukarany. Uchwała senatu zobowiązała konsulów do powołania *quaestio extraordinaria*, przed którą miał się odbyć proces, o czym pisze Cycero w powołanym wcześniej liście do Attyka⁷⁴. Konsulowie Marcus Pupius Piso Frugi i Marcus Valerius Messala Niger⁷⁵ wnieśli wówczas projekt omawianej ustawy. Trybunałowi przewodniczyć miał pretor, który osobiście miał wybrać sędziów⁷⁶. Po sprzeciwie trybuna Q. Fufiusa Calenusa⁷⁷, ustalono, że członkowie trybunału zostaną wylosowani, obawiając się weta trybuna do ustawy konsularnej⁷⁸. Na *contio* ustalono,

⁷¹ Appian pisze o Julii, ale Cezar nie miał żony o tym imieniu – być może zatem chodzić miało o córkę późniejszego dyktatora; Dio Cass. 37,45,1; 37,46,1; Sch. Bob., p. 20, 3-8: *Sed enim principium huius offensae fertur a P. Clodi reatu descendisse. nam visus est in domo pontificis maximi C. Caesaris eiusdemque praetoris incestum fecisse cum eius uxore Pompeia [cum] eo tempore, quo per Vestales virgines et matronas honestissimas in operto Bonae Deae viris omnibus inaccessum fiebat* – z fragmentu zaginionej mowy In Clodium et Curionem.

⁷² Cic., Att. 1,13,3; DC 37,46,1.

⁷³ Cic., Att. 1,13,3.

⁷⁴ Cic., Att. 1,13,3 – *ex senatus consulto consules rogationem promulgasse*. Cycero dodał też, że z przyjaźni do Klodiusza Pizo sam występował przeciw wniesionemu z kolegą wnioskowi. Zob. też Asc., In Milonianam 53C.

⁷⁵ T.R.S. BROUGHTON, MRR II, s. 178.

⁷⁶ Jeden z trybunów z poduszczenia Pizona namawiał Pompejusza do przemawiania na *contio* przeciw wnioskowi z tego powodu, lecz Pompejusz stwierdził, że postąpi zgodnie z wolą Senatu. Z kolei Messala, drugi z wnioskodawców, zapytał Pompejusza w Senacie, co myśli on o promulgowanym wniosku. Pompejusz znów potwierdził swoje poparcie dla woli Senatu – Cic., Att. 1,12,2-3.

⁷⁷ T.R.S. BROUGHTON, MRR II, s. 180.

⁷⁸ Cic., Att. 1,16,2. Por. E.S. GRUEN, *The Last Generation of the Roman Republic*, Berkeley-Los Angeles-London 1995, s. 248 i n. Według Askoniusza, Asc., In Milonianam 44-45C, T. Munatius, relacjonując ludowi na *contio* I III przebieg obrad Senatu z poprzedniego dnia, potwierdził, że to Sallustius i on wnieśli *intercessio* co do pozostałej części wniosku, czyli tej dotyczącej powoływania jurorów, po tym, jak Fufius krzyknął *Divide!* W kwestii zachowania Fufiusa zob. też W.J. TATUM, *Cicero, ad Att. 1.14.5*, «Classical Quarterly» 36.2/1986, s. 539-541.

że *rogatio* powinna zostać podzielona na dwie części, pierwsza dotyczyła powołania *quaestio*, druga ustalenia składu jurorskiego⁷⁹. Pierwsza część została zatem uchwalona jako ustawa konsularna. Trybun Fufius wniósł swój własny projekt, ten został uchwalony, różnił się od konsularnego jedynie sposobem powoływania składu *quaestio* – i tak uchwalono *lex Fufia de religione*⁸⁰.

*Lex Iulia de sacerdotis*⁸¹ z (prawdopodobnie) 46 r. p.n.e. potwierdzała dopuszczalność kandydowania *in absentia* podczas wyborów uzupełniających skład kolegiów kapłańskich. Jedyna właściwie wzmianka o tej ustawie znajduje się w liście Cyserona do Brutusa z 5 maja 43 r. p.n.e. Cyzero pisał do przyjaciela o wyborze członków kolegium pontyfikików i augurów, a także o swojej interpretacji słów *lex Iulia*:

Cic., *ad Brut.* 1,5,3: *est etiam in lege Iulia, quae lex est de sacerdotiis proxima, his verbis: 'qui petet cuiusve ratio habebitur.' aperte indicat posse rationem haberi etiam non petentis.*

Zdaniem oratora słowa ustawy wyraźnie wskazują na to, że dopuszczalne jest kandydowanie przez kogoś, kto nie zgłasza kandydatury osobiście.

W 44 r. p.n.e. na wniosek konsula Marka Antoniusza⁸² uchwalona została *lex Antonia de pontefice maximo*⁸³, która przywracała kolegium pontyfikików możliwość wyboru swojego zwierzchnika⁸⁴.

Ostatnią republikańską ustawą regulującą kwestie sakralne wydaje się *lex de lictoribus virginum Vestalium*⁸⁵ z 42 r. p.n.e. Jej wnioskodawca jest niepewny, Giovanni Rotondi przypuszcza, że Kasjuszem Dionem, że autorstwo można przypisać triumwirom. Nadawała ona westalkom uprawnienie do tego, aby przy wyjściach publicznych kroczył przed

⁷⁹ Cic., *Att.* 1,14,5. W.J. TATUM, *The Patrician Tribune...*, s. 79-80.

⁸⁰ Cic., *Att.* 1,13,3; 1,16,2; *Parad.* 32. G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 385.

⁸¹ G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 419.

⁸² T.R.S. BROUGHTON, *MRR* II, s. 315 i n.

⁸³ G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 433.

⁸⁴ DC 44,53,7: ἔς τε τοὺς ἱερέας αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ δήμου τὴν αἵρεσιν τοῦ ἀρχιερέως ἐπανήγαγε.

⁸⁵ G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 436.

nimi liktor; uprawnienie, które przysługiwało najwyższym rzymskim urzędnikom. Było to spowodowane tym, że jedna z nich, pozostając nierozpoznana, została znieważona, gdy wracała wieczorem ulicą⁸⁶.

Ślady zagadnień związanych z *ius sacrum* można zatem odnaleźć i w prawie stanowionym przez zgromadzenia ludowe. Regulacje dotyczące kwestii sakralnych stanowiły niebagatelną część zachowanej republikańskiej legislacji – może nie objętościowo, ale z całą pewnością znaczeniowo. W ich uchwalaniu miały udział wszystkie ośrodki władzy publicznej – wnioskujący urzędnik często działał wprost na polecenie senatu, a zgromadzenia ludowe wnioski uchwalały. Wskazuje to na fakt, że zachowanie *pax Deorum* było dla Rzymian niezwykle istotne. Regulacje te można podzielić na kilka grup. Pierwsza, chyba najbardziej istotna, dotyczy kapłanów, ich kompetencji i uprawnień. Do tej grupy należałyby ustawy powołujące kolegia kapłańskie, a także wszystkie dotyczące kwestii składu kolegiów – zarówno jego liczebności, jak i tego, kto wchodzić miał w skład kolegium i w jaki sposób ten skład ustalano. Do tej grupy zaliczyć trzeba *lex Licinia Sextia* i *lex Ogulnia*. Do niej należy też jedyna duża grupa ustaw/plebiscytów regulujących tę samą kwestię – dotyczących procedury wyboru nowych członków kolegiów – *lex Domitia*, *lex Cornelia de sacerdotis*, *lex Atia* i *lex Antonia*. Druga obejmuje zagadnienia odnoszące się do znaków i omenów oraz ich interpretacji. Do tej grupy zaliczyć należy *leges Aelia et Fufia* i *lex Clodia de iure et tempore legum rogandarum*. Trzecia związana jest z naruszeniami prawa sakralnego, w tym *pax deorum*. Tu przynależałyby wszelkie regulacje związane z *incestum*, a także nieomawiane w artykule *leges sacratae*. Do czwartej grupy zaliczyć można regulacje dotyczące kultu i obrzędów, w tym nieprawidłowości – na przykład ustanowienie *ludi Apollinares*.

⁸⁶ DC 47,19,4.

REGULACJE ZGROMADZEŃ LUDOWYCH W SPRAWACH SAKRALNYCH W REPUBLICE

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie działalności zgromadzeń ludowych w okresie republiki związanych z prawem sakralnym oraz ich klasyfikacji. Przed omówieniem konkretnych aktów prawnych podjęto próbę zdefiniowania pojęcia „kwestie sakralne”. Z analizy tematyki proponowanych lub uchwalonych ustaw i plebiscytów wynika, że regulacje dotyczące kwestii sakralnych można podzielić na cztery grupy. Pierwsza dotyczy kapłanów, ich kompetencji i uprawnień. Druga obejmuje zagadnienia odnoszące się do znaków i omenów oraz ich interpretacji. Trzecia związana jest z naruszeniami prawa sakralnego. Do czwartej grupy zaliczyć można regulacje dotyczące kultu i obrzędów.

POPULAR ASSEMBLY REGULATIONS ON SACRED MATTERS IN THE ROMAN REPUBLIC

Summary

The aim of this article is to present and classify the sacred law activities of Roman popular assemblies during the Republican era. It starts with an attempt to define the concept of „sacred matters,” before moving on to a discussion of specific legal acts. An analysis of the topics of proposed or passed laws and plebiscites shows that regulations on sacred matters can be divided into four groups. The first concerns priests, their powers and rights. The second covers issues related to signs, portents and omens and their interpretation. The third is involved with violations of sacred law. The fourth group entails regulations on worship and rituals.

Słowa kluczowe: rzymskie prawo sakralne; ustawy; plebiscyty; zgromadzenia ludowe.

Keywords: Roman religious law; laws; plebiscites; popular assemblies.

Literatura

- ALEXANDER M.C., *Trials in the Late Roman Republic. 149 BC to 50 BC*, Toronto 1990.
BEARD M., NORTH J., PRICE S., *Religions of Rome, I: A History*, New York 2009.
BAUMAN R.A., *Women and Politics in Ancient Rome*, London 2003.
BROUGHTON T.R.S., *The Magistrates of the Roman Republic*, I-II, New York 1951-2.
BROUWER H.H.J., *‘Bona Dea’: The Sources and a Description of the Cult*, Leiden 1989.

- CLARK J.H., *Roman Optimism Before Cannae: The Vow of the 'Ver Sacrum'* (Livy 22.10), «Mnemosyne» 67.3/2014, s. 405-422.
- ELSTER M., *Die Gesetze der späten römischen Republik. Von den Gracchen bis Sulla (133-80 v.Chr.)*, Göttingen 2020.
- FIORI R., 'Fides' i 'bona fides'. Hierarchia społeczna i kategorie prawne, [w:] 'Noctes Iurisprudentiae'. *Scritti in onore di Jan Zabłocki*, red. P. NICZYPORUK, A. TARWACKA, Białystok 2015, s. 72, tłum. Zuzanna Benincasa [63-80].
- FIORI R., 'Homo sacer'. *Dinamica politico-costituzionale di una sanzione giuridico-religiosa*, Napoli 1997.
- GÄRTNER H., s.v. *lex Acilia Rubria*, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band R/1980, s. 154.
- GILLMEISTER A., *Strażnicy ksiąg sybillińskich. 'Collegium Viri sacris faciundis' w rzymskiej religii publicznej*, Zielona Góra 2009.
- GILLMEISTER A., *The Guardians of the Sibylline Books – The 'Viri Sacris Faciundis' College in Roman Religion*, Lugano 2019.
- GILLMEISTER A., *The Role of the 'Viri Sacris Faciundis' College in Roman Public Religion*, [w:] *Society and Religions. Studies in Greek and Roman History*, II, red. D. MUSIAŁ, Toruń 2007, s. 57-74.
- GILLMEISTER A., *Kolegium septemviri epulones w historii i badaniach. Uwagi wstępne*, «Roczniki Humanistyczne» 73.3/2025, s. 25-37.
- GREENIDGE A.H.J., *The repeal of 'lex Aelia Fufia'*, «Classical Review» 7.4/1893, s. 158-161.
- GRUEN E., *M. Antonius and the trial of the vestal virgins*, «Rheinisches Museum für Philologie» 111.1/1968, s. 59-63.
- GRUEN E.S., *The Last Generation of the Roman Republic*, Berkeley-Los Angeles-London 1995.
- HARDY E.G., *The Table of Veleia or the Lex Rubria*, «The English Historical Review» 31.123/1916, s. 353-379.
- HARRIES J., *Roman Law Codes and the Roman Legal Tradition*, [w:] *Beyond Dogmatics: Law and Society in the Roman World*, red. J.W. CAIRNS, P.J. DU PLESSIS, Edinburgh 2007, s. 85-104.
- HÖLKESKAMP J.-K., *Das 'plebiscitum Ogulnium de sacerdotibus': Überlegungen zu Authentizität und Interpretation der livianischen Überlieferung*, «Rheinisches Museum für Philologie» 131.1/1988, s. 51-67.
- HUMBERT M., CRAWFORD M., LEWIS A.D.E., *XII Tabulae*, [w:] *The Roman Statutes*, red. M. CRAWFORD, London 1996, s. 555-722.
- HUMBERT M., *La codificazione decemvirale tentativo d'interpretazione*, [w:] *Le Dodici Tavole. Dai Decemviri agli Umanisti*, red. M. Humbert, Pavia 2005, s. 3-50.
- INSADOWSKI H., 'Res sacrae' w prawie rzymskim. *Studjum z sakralnego prawa rzymskiego*, Lublin 1931.

- KOSIOR W., *Reformy rzymskiego kalendarza – uwagi do badań nad prawem rzymskim*, «Opolskie Studia Administracyjno-Prawne» 17.3/2019, s. 51-66.
- KOWALSKI H., 'Pontifex maximus' w religii i państwie rzymskim, «Vox Patrum» 24/2004, s. 19-31.
- KUNKEL W., WITTMANN R., *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik. Zweiter Abschnitt. Die Magistratur*, München 1995.
- KURYŁOWICZ M., *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe i pogrzebowe*, Lublin 2020, s. 83.
- LONGO G., s.v *Lex Duodecim Tabularum*, «NNDI» 9/1963, s. 806-807.
- LOSKA E., *Kilka uwag na temat zeznań niewolników w procesie karnym*, «Zeszyty Naukowe KUL» 60/2017, s. 449-464.
- LOSKA E., *Uwagi na temat procedury 'obnuntiatio'*, «Zeszyty Prawnicze» 11.1/2011, s. 195-213.
- ŁOPOSZKO T., *Trybunał Publiusza Klodiusza w świetle źródeł i historiografii*, Warszawa 1974.
- MARCINISZYN J., 'Album sacerdotum'. *The Prosopography of septemviri epulones college*, Lugano 2025.
- MISZTAŁ-KONECKA J., 'Incestum' w prawie rzymskim, Lublin 2007.
- MULROY D., *The Early Career of P. Clodius Pulcher: A Re-Examination of the Charges of Mutiny and Sacrilege*, «TAPA» 118/1988, s. 155-178.
- NORTH J.A., *Lex Domitia Revisited*, [w:] *Priests and State in the Roman World*, red. J.H. RICHARDSON, F. SANTANGELO, Stuttgart 2011, s. 39-49.
- O'BRIEN R.N., VERVAET F.J., *Priests and Senators: The 'Decemviri Sacris Faciundis' in the Middle Republic (367-104 BCE)*, «Revue des études anciennes» 122/2020, s. 85-106.
- Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1968.
- ROTONDI G., *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912.
- SANDBERG K., *Magistrates and Assemblies. A Study of Legislative Practice in Republican Rome*, Rome 2001.
- SATTERFIELD S., *The 'Viri Sacris Faciundis' and the Consulship*, «The Classical World» 107.2/2014, s. 217-235.
- SŁAPEK D., *Sport i widowiska w świecie antycznym*, Kraków-Warszawa 2010.
- SONDEL J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2009.
- TATUM W.J., *The Patrician Tribune. Publius Clodius Pulcher*, London 1999.
- TAYLOR L.R., *The Election of the 'Pontifex Maximus' in the Late Republic*, «Classical Philology» 37/1942, s. 421-424.
- VERSNEL H.S., *Inconsistencies in Greek and Roman Religion: Transition and reversal in myth and Ritual*, Leiden 1993.
- WIEACKER F., *Römische Rechtsgeschichte*, I, München 1988.
- WILLIAMSON C., *The Laws of the Roman People. Public Law in the Expansion and Decline of the Roman Republic*, Ann Arbor 2008.

- ZABŁOCCY M. I J., *Ustawa XII Tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienia*, Warszawa 2013.
- ZABŁOCKA M., '*Ius sacrum*' w rekonstrukcjach ustawy XII Tablic, «*Studia Prawnicze KUL*» 3/2024, s. 163-184.
- ZABŁOCKI J., *Appunti sulla 'sacrorum detestatio'*, «*Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano*» 92-93/1989-1990 [wyd. 1993], s. 523-541.
- ZABŁOCKI J., '*Sacrorum detestatio*' w prawie rzymskim, «*Prawo Kanoniczne*» 29.1-2/1986, s. 265-282.